

Doc. dr. hfz. Halil Mehtić

ZASTUPLJENOST JEZIKA I JEZIKOSLOVNIH DISCIPLINA U KOMENTARISANJU KUR'ANA MEHMEDA HANDŽIĆA

Sažetak

Mehmed ef. Handžić, (1906. – 1944.) je jedinstven bosanski alim koji je iza sebe ostavio toliko pisanih djela iz različitih znanosti. On je osoben i po tome što je jedini, u novijoj povjesti bosanskih muslimana, komentarisao Kur'an časni na arapskom jeziku, i što je isključivo tretirao ajete sa šeriatsko-pravnom pozadinom (ajatul-ahkam). Iz oblasti tefsira, njegovi najznačajniji komentari su: komentari sura El-Bekare i En-Nisa'. Pri tumačenju ovih sura, on se služio komentarima eminentnih mufessira poput: Taberija, Džessasa, Ibnul-'Arebija, Kurtubija, Alusija, Zamahšerija, Razija, Bejdavija, Ibn Kesira, Dželalejna, Nesefija, i dr. Među navedenim mufessirima nalaze se predstavnici tradicionalne, racionalne i lingvističke metode tumačenja Kur'ana, što ukazuje na činjenicu da je Handžić, u svome tumačenju Kur'ana, pravio vještu sintezu ovih triju tefsirskih metoda. Uz navedene tefsire, Handžić se nerijetko služio i drugim izvorima kao što su hadiska, fikhska i lingvistička djela. Služeći se djelima iz oblasti jezikoslovnih znanosti, on se izdašno koristio djelima Ez-Zedžadža, Er-Ragiba, Sibevejha, Ferra'a Halevejha i drugih znamenitih jezikoslovaca. Analizom njegova komentara sure El-Bekare i En-Nisa', uočava se, da on jezičke probleme i pitanja gramatike tretira prilično često s namjerom dodatnog pojačanja svome razumjevanju i tumačenju određenih riječi i izraza. Od pitanja iz oblasti jezika kojima je Handžić posvećivao pažnju izdvajaju se: etimologija (el-ištikak), polisemija (el-ištirak), gramatika i fleksija (en-nahv vel-i'rab), stilistika (el-belaga), kao i potkrjepljenost arapskom poezijom (el-istišhad bi-ši'r).

Jedan od osnovnih preduvjeta za valjano komentarisanje Kur'ana časnog, jeste temeljito poznavanje arapskog jezika. Budući da je Kur'an objavljen na arapskom jeziku kako to kaže Uzvišeni: «*Objavili smo je kao Kur'an na arapskom jeziku*» (Jusuf, 2.) i «*Donosi ga povjerljivi ruh (Džibril), na srce tvoje, da opminješ, na jasnom arapskom jeziku*» (Eš-Šu'ara', 193-195.), nemoguće je otkrivati značenja poruka ove veličanstvene Knjige, niti shvatiti njezinu namjenu bez ovladavanja najvažnijim sredstvom kojim se do toga stiže, a to je, nesumnjivo, poznavanje arapskog jezika, i znanje iz različitih jezikoslovnih disciplina. Stoga neki islamski učenjaci sam tefsir definišu kao nauku, čije relevantno bavljenje, pored ostalog, neminovno uključuje i jezikoslovne nauke: gramatiku, sintaksu, stilistiku i dr.¹ Ebu Hajjan El-Endelusi u predgovoru svome tefsiru kaže:

«Bavljenje tefsirrom Knjige Allaha Uzvišenog ima nekoliko pristupa. Prvi pristup je s aspekta jezikoslovne nauke i podjele riječi na imena, glagole i čestice. Pošto su čestice najmanje zastupljene, o njihovim značenjima su govorili gramatičari, pa se saznanja o njima uzimaju iz njihovih djela. Što se tiče imena i glagola, saznanja o njima treba preuzimati iz djela opće jezikoslovne nauke. Drugi pristup je sa aspekta poznavanja pravila u arapskom jeziku, i funkciji riječi kada su samostalne i kad su sklopljene u sekvence, a to se preuzima iz gramatike.²

Prema tome, svako ko se odvaži baviti komentarisanjem Kur'ana mora imati na umu ove specifičnosti arapskog jezika, što odgovara njegovim pravilima, i što je u suglasju s Kur'anom kao mu'džizom. Uz sve navedeno, mora imati na umu da arapske riječi obuhvataju i ono što dolazi putem metafore (medžaz), u šta se ubraja i ono što je zajedničko, što označava riječi sa više značenja.

Na ovom mjestu jako je bitno spomenuti poznavanje arapskog jezika koji je bio aktuelan u vrijeme objavljivanja Kur'ana, budući da je taj jezik vremenom doživio određene transformacije, zahvaljujući evoluciji i dodirima sa jezicima i kulturama drugih naroda. Stoga se

¹ Opširnije vidjeti: Ez-Zerkeši, "El-Burhan fi 'ulumil-Kur'an", 1/13., Safvet Halilović, "El-Džessas ve menhedžuhu fit-tefsir", str. 306.

² Ebul-Hajjan, "el-Bahrul-muhit" Darul-fikr, Bejrut, 1398/1977. 1/3

komantatori Kur'ana u objašnjenju nekih kur'anskih pojmova često pozivaju na književnost i pjesništvo predislamskoga i ranog islamskoga doba. Sam Poslanik s.a.v.s. je izrekao hadis kojim se na neki način određuju standardi bavljenja tefsirima rekavši: "أَعْرَبُوا الْقُرْآنَ وَالتَّمَسُّوا غَرَائِبَهُ" «Unesite padežne oblike u Kur'an i dobro proučite neobične riječi u njemu.»³

Postupak vraćanja jezičkim korjenima i značenjima koje su riječi imale kod predislamskih Arapa i u vrijeme objavljivanja Kur'ana, veoma je važan postupak prilikom komentarisanja Kur'ana. To je bitno, utoliko više što riječ krene s razvojem jednog značenja, da bi, nakon nekog vremena, preuzela neko novo značenje koje joj uvjetuju nove prilike i vrijeme. Ne uzimati ove činjenice u obzir prilikom tumačenja Allahovog dž.š. govora, zasigurno izvodi iz okvira pravilnog razumijevanja.

Nakon ovih uvodnih napomena o važnosti poznavanja arapskog jezika prilikom tumačenja Kur'ana, osvrnut ćemo se na nekoliko primjera, koji će nam pokazati koliko su jezik i jezikoslovne discipline bile zastupljene u Handžićevom komentarisanja Kur'ani kerima.

Analizirajući njegovo komentarisanje sure *El-Bekare* i *En-Nisa'*, uočava se da on jezičke probleme i pitanja gramatike tretira, prilično često, s namjerom dodatnog pojačanja svome razumjevanju i tumačenju određenih riječi i izraza. Od pitanja iz oblasti jezika kojima je Handžić posvećivao pažnju izdvajaju se:

- 1) etimologija (*el-ištikak*)
- 2) polisemija (*el-ištirak*)
- 3) gramatika i fleksija (*en-nahv vel-i'rab*)
- 4) stilistika (*el-belaga*) i
- 5) potkrjepljenost arapskom poezijom (*el-istišhad bi-ši'r*).

Nakon ovog sumarnog pobrojavanja u nastavku ćemo, inša Allah, detaljnije nešto kazati o svakom od ovih jezičkih pitanja, i nevest ćemo neke primjere iz njegovog tefsira. Zbog ograničenosti prostora, nećemo

³ El-Hejsemi, "Medžmeuz-zevaid", Mekteba el-Kuds, Kairo, 135/1934, 7/163. Es-Sujuti ga u svome tefsiru "Ed-Durrul-mensur" 2/150., navodi sa glagolom proučit (*ittebe'a* umjesto *iltemese*).

se osvrtni na tačku pet, (potkjepljenost arapskom poezijom), o čemu će biti riječi u nekom od naših narednih radova.

1) Etimologija (*El-Ištikak*)

Prilikom komentaranja Kur'ana, Handžićeva zainteresiranost se proteže i na etimologiju, porijeklo pojedinih kur'anskih riječi i izraza. On nerijetko pojašnjava značenje pojedinih kur'anskih riječi od kojih ćemo izdvojiti samo neke.

Kada komentariše riječi uzvišenog: «*Pitaju te o vinu i kocki. Reci: - Oni donose veliku štetu (El-Bekare, 219.)*», objašnjavajući riječ *hamr* kaže: «U arapskom jeziku *hamr* znači *zastrijeti, pokriti*, i odatle se kaže ženskom velu *himarul-mer'eti*, (ženin veo ili vala). Kažu da je *hamr* nazvan tim imenom stoga što zastire pamet, i smeta joj pa ne može razborito djelovati. A u objašnjenju riječi *el-mejsir* Handžić navodi: «*El-Mejsir* dolazi od glagola *jesere*: يسرت الشيء إذا جزأته Mejsirom se kod Arapa naziva naročita vrsta hazarda, koji se igra s određenim brojem strijelica. Svaki hazard *kimar* dobiva ovo ime, a *mejsir* označava svaku igru na dobit, pa čak i dječiju igru oraha.⁴

Komentarišući riječi Uzvišenog: «*O vjernici! Propisuje vam se post, kao što je propisan onima prije vas (El-Bekare, 183.)* u objašnjenju riječi *es-savm – sijam*, on kaže: «*Savm*, u arapskom jeziku znači, nešto napustiti, od nečega se sustegnuti, إِمْسَاكٌ عَنِ الشَّيْءِ وَالتَّرْكُ لَهُ Tako je sustezanje od razgovora s ljudima u Kur'anu nazvano *savmom*. إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا «*Ja sam se zavjetovala Milostivom da ću šutjeti, i danas ni s kim neću govoriti.*» (Merjem, 26.) U arapskom jeziku se takođe kaže: صَامَتِ الرِّيحُ kada vjetar miruje i ne puše. Prema tome, *savm* znači svojevrijedno ustezanje od nekih užitaka.

Kada objašnjava riječi Uzvišenog: «*I povode se za onim što su šejtani o Sulejmanovoj vladavini kazali. A Sulejman nije bio nevjernik, - šejtani su nevjernici učeći ljude vradžbini (El-Bekare, 102.)*», objašnjavajući riječ *sihr* Handžić kaže: “Šta je sihr? Sama riječ u arapskom jeziku označava *tajanstvenost*. Odatle i riječ *sehar* (zora,

⁴ Handžićev rukopis br. 6967, list br. 13/A.

sumrak, vrijeme kad se ne mogu raspoznavati predmeti).⁵ Tim imenom, uglavnom, nazivaju se tri sljedeće vrste sihra:

1. Razne obmane brzinom i vještinom, kao što rade madžioničari. Tu bi spadale i vješte varke koje čine smutljivci. Na ovu vrstu sihra odnose se ajeti: «*oči ljudima začaraše*» (*El-E'araf*, 116) i «*i odjednom mu se pričini, zbog vradžbine njihove*» (*Taha*, 66.);

2. To mogu biti razne molitve zlim duhovima. Od njih se traži pomoć i mogućnost približavanja putem nekih djela;

3. Što neki smatraju da postoji način pomoću koga se postiže neka čarobna moć, kojom se vrše neka nadnaravna djela kao letenje po zraku, pretvaranje čovjeka u životinju (magarca) i td. U sihru nema nikakve stvarnosti nego je to samo obmana.⁶

2) Polisemija (*el-ištirak*)

Među pitanjima koja su privlačila pažnju Handžića, pri komentaranju Kur'ana, bila je i polisemija (*el-ištirak*), jezička disciplina koja se bavi značenjem i razvojem riječi. Učenjaci u jeziku imaju podijeljena mišljenja oko opravdanosti «jezičkog pridruživanja» polisemije. Među onima koji je nisu podržavali isticao se Ibn Durustavejh.⁷ Ipak, mnogo je više onih koji su je podržavali i primjenjivali, kao što su poznati jezikoslovci: El-Esme'i,⁸ El-Halil,⁹ El-Muberrid,¹⁰ Sibevejh,¹¹ Ibn Faris¹² i dr.

⁵ Ovaj pasus Handžić ne navodi u rukopisu, ali ga spominje u prijevodu svoga rukopisa. (Vidjeti "Izabrana djela Mehmeda Handžića", 4/49.)

⁶ Vidjeti: Handžićev rukopis br. 6967, list br. 1/B.

⁷ Abdullah bin Dža'fer bin Muhammed bin Durustavejh Ebu Muhammed, (umro 347/958.) istaknuti perzijski jezikoslovac, autor brojnih djela od kojih su najpoznatija: "Teshihul-fesih", poznato kao komentar "Šerhu fesih sa'leb" "Me'aniš-ši'r", "Ahbarun-nahvijjin" idr. Umro u Bagdadu. (Zirikli, "El-E'alam", 4/76.)

⁸ Abdul-Melik bin Kurejb bin 'Ali bin Esme'a, Ebu Se'id el-Esme'i (122-216/739-831.) istaknuti jezikoslovac. Rođen i umro u Basri. Hodao po pustinji i sakupljao usmenu predaju. Za njega je El-Efeš rekao: - Nisam vidio nekog da bolje od njega zna pjesništvo.- a Ebu Tajjib el-Lugavi je za njega kazao: - Bio je najbolji poznavalac jezika i poezije.- Najpoznatija djela su mu: "Halkul-insan" "El-Ibil", "El-Ferk", "El-Muteradif", "Šerhu divan zir-Rummeh" i dr. (Zirikli, "El-E'alam" 4/162)

⁹ El-Halil bin Ahmed bin 'Amr el-Farahidi (100-170/718-786) vodeći jezikoslovac, osnivač jezičke discipline metrike. Sibevejhov učitelj. Rođen i umro u Basri. Živio je asketski. Napisao je nekoliko kapitalnih djela iz lingvistike. Od kojih je najpoznatije

Tumačeći riječi Uzvišenog: «*I nek vam zakletva Allahom ne bude prepreka u ispravnom životu, na putu čestitosti i u nastojanju da pomirite ljude...*» (El-Bekare, 224.) Handžić kaže: «Korjen riječi «*urd*» u arapskom jeziku ima nekoliko značenja, ali sva se mogu svesti na *zabraniti, spriječiti*. Prema tome riječ «*urdaten*» ovdje znači: *zaprekom, smetnjom*, odnosno, 'Nemojte da vam Božije ime u zakletvi bude zapreka, tj. nemojte da ne izvršite djela, ako su ona dobra, kao što je dobročinstvo rodbini i čuvanje rodbinskih veza, iako ste se zakleli Božijim imenom, kao što se u drugom ajetu veli: «*Neka se čestiti i imućni među vama ne zaklinju da više neće pomagati rođake i siromahe, i one koji su na Allahovom putu rodni kraj svoj napustili; neka im oprostite i ne zamjere! Zar vama ne bi bilo drago da i vama Allah oprost?*» *A Allah prašta i samilostan je.*» (En-Nur, 22.)

«Ovaj ajet može imati i još jedno značenje. U arapskom jeziku se kaže za ono što čovjek mnogo spominje, ili ga se mnogo tiče – *urda* – npr. هو عرضة للأمراض *on je izvrgnut bolestim* (često je bolestan kao što kaže arapski pjesnik): فلا تجعليني عرضة للوائم (Nemoj me učiniti predmetom onima koji kore).

Prema ovakvom značenju, ovaj bi ajet sadržavao samo zabranu da se često zaklinje Bogom, jer mnogo se zaklinjati, to je ružno, kao što stoji u Kur'anu: ولا تطع كل حلاف مهين «*I ne slušaj ni jednog krivokletnika,*

djelo “El-‘Ajn” koje ima 2.500 stranica. Napisao je još: “Me’anil-huruf” “En-Nukat veš-šekl” “Tefsiru hurufil-luga” i druga djela koja su uglavnom sačuvana u rukopisima. (Zirikli, “El-E’lam”, 2/314.)

¹⁰ Muhammed bin Jezid bin ‘Abdul-Ekber et-Tamali el-Ezdi, Ebul-‘Abbas, poznat kao el-Muberrid (210-286/825899), istaknuti jezikoslovac u Bagdadu u svom vremenu. Najpoznatija djela su mu “El-Kamil”, “El-Muzekker vel-muennes”, “El-Muktedab”, “I’rabul-Kur’an”, “Tabekatun-nuhatil-Basrijjin” i dr. (“El-E’lam” 7/144.)

¹¹ ‘Amr bin ‘Usman bin Kanber el-Harisi, zvani Sibevejh (148-180/765-796.) najistaknutiji gramatičar, utemeljitelj teorijskih osnova gramatike. Rođen u Širazu a živio u Basri. Učio je pred El-Halil bin Ahmedom. Poznato mu je djelo “Kitabus-Sibevejh”, za koje su učenjaci kazali da slično nije napisano ni prije ni kasnije. (“El-E’lam”; 7/81.)

¹² Ahmed bin Faris bin Zekerijja el-Kazvini er-Razi Ebul-Husejn (329-395/940-1004.) poznati učenjak u jeziku i jezikoslovnim disciplinama. Pred njim je učio El-Hemezani. Najpoznatija su mu djela: “El-Fesih”, “Mekajisul-luga”, “El-Mudžmil”, djelo iz tefsira “Džami’ut-te’vil” “Mutehajjerul-elfaz” i dr. Jedno vrijeme boravio u Hemezanu, poslije se preselio u er-Rejj, gdje je i umro. (“El-E’lam”, 1/193.)

prezrena.» (El-Kalem, 10.) Isto tako se kaže: واحفظوا أيمانكم «o zakletvama svojim se brinite» (El-Maide, 89.), u smislu nemojte se mnogo kleti. Arapski pjesnik Kusejjir¹³ veli:

قليلُ الأَلَايَا حَافِظٌ لِيَمِينِهِ وَإِنْ سَبَقَتْ مِنْهُ أَلَالِيَةٌ بَرَّتْ¹⁴

Tumačeći riječi Uzvišenog: »I učinili smo Hram utočištem i sigurnim mjestom ljudima», (El-Bekare, 125.), Handžić se posebno osvrće na značenje riječi «mesabeten» i «emnen». Riječ «el-bejt» označava ovdje Ka'bu, a Ka'ba je «mesabeten», utočište i sabiralište kojem se dolazi sa svih strana. Korijen riječi «mesabe» je od riječi «es-sevb» što znači povratak, utočište. Rekao je Er-Ragib da neki zastupaju mišljenje da je: 'značenje riječi «mesabeten» mjesto koje ljudi obilaze (tavvafe), gdje se ljudima bilježe sevabi.'

Riječ «emnen», iako po vanjskoj formi predikat (*haber*), razumijeva se kao odredba, koja ima značenje: treba te je smatrati bezbjednim mjestom na kojem ne smije niko biti napadnut. Iako je ovdje Ka'ba označena kao «el-bejt», kao mjesto sigurnog boravka, ovdje se ipak misli na njenu bližu okolinu kao što se na drugom mjestu u Kur'anu kaže «hedjen baligal-ka'beti», što znači harem. Izraz «emnen» znači još i mjesto sigurnosti na Ahiretu, ukoliko se na njega bude dolazilo s velikim stepenom poštovanja i počasti, kao što kaže Uzvišeni: «A onaj ko uđe u nj treba da bude bezbjedan» (Ali Imran, 97.), ili riječi Uzvišenog: «Zar ne vidite da smo Harem svetim i bezbjednim učinili, dok se svuda okolo njih otima i pljačka.» (El-'Ankebut, 67.). Sve se ovo tumači s intencijom sigurnosti, što je i Ibrahim a.s. molio u svojoj dovi: «Gospodaru moj, učini ovaj grad bezbjednim.» (Ibrahim, 35.)

¹³ Kussejjir bin Abdurrahman bin el-Esved bin 'Amir el-Huza'i Ebu Sahr (u. 105/723), poznati pjesnik iz Medine, a glavninu svog vijeka proveo u Egiptu, u vrijeme halife Abdulmelika bin Mervana. Za njega je El-Merzebani rekao: "Bio je najistaknutiji islamski pjesnik Hidžaza I nije ga niko nadmašio." Umro je u Medini i ostavio je iza sebe zbirku pjesama (divan). (Ez-Zirikli, *El-E'alam*, 5/219, i Ibnu-Imad el-Hanbeli, *Šezeratuz-zeheb*, 2/36.)

¹⁴ Vidjeti rukopis Handžića br. 6967, list br. 15/A

3) Gramatika i fleksija (*en-nahv vel-'irab*)

Pažljivijim čitanjem Handžićevih tefsirskih djela, čitalac će se uvjeriti u činjenicu da on, tretira i pitanja gramatike i fleksije. Navođenje raznih gramatičkih pravila arapskog jezika, služilo mu je za dodatna pojašnjenja određenih kur'anskih izraza, odnosno konačnog smisla pojedinih ajeta. On tako tretira pitanja subjekta i predikata, priloških odredbi, prijedloga, zamjenica, određenog člana, veznika, aktiva i pasiva, objekta, glagolskih vrsta i dr. Komparacijom njegovih rukopisa koja tretiraju tumačenja sure *El-Bekare* i *En-Nisa'*, sa njegovim prijevodom ovih sura, može se konstatovati da postoje određene različitosti. Naime u prijevodu ovih dviju sura, on je znatno više pažnje poklanjao gramatici i fleksiji nego u autografima, što se ogleda u češćem i opširnijem navođenju gramatičkih pravila. Na narednim stanicama iznijet ćemo nekoliko primjera koji se tiču ove jezičke oblasti.

U tumačenje 125. ajeta sure *El-Bekare* u dijelu ajeta: «*I učinili smo Hram utočištem i sigurnim mjestom ljudima.*», u posebnom osvrtu na izraz *emnen* Handžić, kaže: «*Emnen* iako izgleda na prvi pogled da je predikat (haber), ovaj izraz se u kontekstu ovog ajeta treba shvatiti kao naredba odnosno propis. U tom slučaju značenje ajeta bi bilo; vi ju (Ka'bu) morate smatrati bezbjednim mjestom i kod nje ne smije niko biti napadnut.¹⁵

Tumačeći riječi Uzvišenog «*i to određen broj dana*» u 184. ajetu sure *El-Bekare*, Handžić u *Izabranim djelima*, u odnosu na autograf, drukčijim redosljedom, ovu sintagmu pojašnjava: “أيام معدودات *Amil* ovog akuzativa, koji je inače *mef'uli fihi*, je *masdar sijam*, pa kao da je rečeno في أيام معدودات . Iz ove množine razumije se da tih dana nema mnogo, i da su određeni فترات موقتات . Neki kažu da to nije ramazan, nego su na početku svakog mjeseca bila određena po tri dana za post, dok drugi kažu da su ti «*određeni dani*» Ramazan.¹⁶

U objašnjenju riječi «*jutikunehu*» u istom, 184. ajetu sure *El-Bekare*, Handžić svoje tumačenje podupire značenjima odnosno zamjenice *ellezine*, i spojene lične zamjenice muškog roda *hu*. Nudeći

¹⁵ Vidjeti: rukopis br. 6967, list br. 2/A, i Mehmed Handžić “Izabrana djela”, 4/55.

¹⁶ Vidjeti: “Izabrana djela”, 4/75., i rukopis br. 6967, list br. 5/A

opširnije objašnjenje u *Izabranim djelima*, on kaže: «إطاق *Nemoć* za razliku od استطاع *zanci* nešto moći izvršiti s velikom mukom i iscrpivši svu svoju snagu. Onda bi ajet وعلى الذين يطيقونه فدية značio: Za one koji su iscrpili svu svoju snagu izgubivši nadu da će moći postiti, za takve je otkupnina. Do istog značenja doći ćemo ako usvojimo tumačenje onih koji kažu, da se odnosna zamjenica *ellezine* odnosi samo na starce i starice koji su do kraja iznemogli. Zamjenica *hu* u riječi يطيقونه, odnosi se u svim slučajevima na post. Međutim, neki kažu da se ova zamjenica odnosi na طعام, i u tom slučaju onda imamo الاضمار قبل الذكر.¹⁷

U tumačenju 185. ajeta sure *El-Bekare*, Handžić koristi nekoliko gramatičkih pravila. On tumačenja ovoga ajeta započinje sljedećim riječima: شهر رمضان الذي أنزل فيه القرآن “Subjekat je riječ *šehr*, a predikat *ellezi*, pa onda ima sljedeći smisao: Mjesec ramazan je onaj mjesec u kom je poslat Kur'an. Ako ovako analiziramo ovaj ajet, onda je ovo kao neki uvod, i obrazloženje zašto je ramazan odabran i određen kao mjesec posta. Može se uzeti da je subjekat ukinut, a *haber* (predikat) je čitava rečenica koja objašnjava dane u kojima je post dužnost. Osim toga ovo može biti i *bedel* بدل على حذف المضاف riječi *sijam* u كتب عليكم الصيام. Uzrok određivanja posta uz ramazan je objava Kur'ana, što se razumije iz konstrukcije (odnosne rečenice). (...)

هدى للناس وبينات من الهدى والفرقان *Linnas* je akuzativ stanja (hal), isto kao što je i *huden*, pa onda ovo znači: (Poslan vam je) kao uputa i spada u opće upute koje su poslone ljudima, i koji razdvaja dobro od zla. Međutim, neki vele, da dio ajeta أنزل فيه القرآن treba shavtiti na sljedeći način: Mjesec ramazan je onaj mjesec u kojem je objavljen Kur'an, tj. u pogledu kojeg je rečeno u Kur'anu: أياما معدودات i كتب عليكم الصيام.

فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ Većina mufesira se opredjelila da riječ *šehide* znači biti kod kuće حضر الشهر. je *mef'ulu fih* (u ovom mjesecu). Neki su riječ *šehide* uzeli u značenju *vidjeti*, znati osvjedočiti se, pa bi onda ajet imao značenje: Ko se osobno uvjeri, tako što vidi, ili se posredno uvjeri,

¹⁷ Vidjeti: “Izabrana djela”, 4/77, i rukopis br. 6967 list br. 5/A.

jer su ga drugi tako obavijestili, i sazna da je mladađak viđen, i da je nastupio mjesec ramazan, neka ga u postu provede (dužnost mu je).¹⁸

U tumačenju 186. ajeta sure *El-Bekare*, Handžić se, uz ostalo, koristi i glagolskim vrstama. Tako on kaže: “إِسْتَجَابَ upotrebljava se dvojako. Može imati značenja isto kao i أَحَابَ kao što je upotrebljeno u ajetu اُدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ «Zovite me Ja ću vam se odazivati»¹⁹ pa bi tada ovaj ajet imao značenje: Neka se i oni meni odazovu na moje traženje, kao što se Ja odazivam njima na njihove molbe. Može se uzeti da إِسْتَجَابَ ima značenje traženja (*taleba*), budući da je deseta vrsta glagola, pa bi, u tom slučaju, riječ imala značenje kao da je rečeno فَلْيَطْلُبُوا إِجَابَتِي (neka traže Moje odazivanje). Čini se da je ovdje bolje uzeti glagol *istedžabe* u njegovom prvotnom značenju, od dva prethodno spomenuta.²⁰

Komentarišući riječi Uzvišenog لَا تُضَارُّ وَالِدَهُ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ «Majka ne smije da trpi štetu zbog djeteta svoga, a ni otac zbog svoga djeteta.» (*El-Bekare*, 233.), Handžić kaže: لَا تُضَارُّ sa fethom je *nehj*, a لَا تُضَارُّ sa dammom je *haber-nefj*. I *haber* po obliku ima značenje također *nehj*. Oblički, oboje mogu biti i aktiv i pasiv. Ako uzmemo da je aktiv, onda će značenja biti: Neka majka ne šteti svome djetetu na taj način da zanemari odgoj djeteta, da mu uskrati u hrani itd., a ni otac nek mu ne šteti na isto tako sličan način. U ovom slučaju ب je došlo kao objekat. Ako uzmemo da ب nije došlo na objekat, nego da ono pokazuje samo sredstvo, onda će ajet značiti: Neka majka ne šteti (ocu) pomoću djeteta na taj način da od dječijeg oca traži nafaku i izdržavanje više nego što ima pravo, ili da dijete zanemaruje, i time ocu zadaje brigu, a neka ni otac ne šteti (majci) pomoću djeteta, primjerice na taj način, što bi bespravno oduzeo dijete od nje, ili što bi joj uskratio nešto na što ona ima pravo. Ako uzmemo da je pasiv, onda znači: Neka se majci ne pravi šteta pomoću djeteta, a ni ocu neka se šteta ne nanosi pomoću njezinog djeteta. Od svih ovih

¹⁸ Vidjeti: “Izabrana djela”, 4/77, 78., i Rukopis br. 6967, list br. 5/B-6/A.

¹⁹ Gafir, 60.

²⁰ Vidjeti: “Izabrana djela”, 4/80, i Rukopis br. 6967, list br.

mogućnosti najjača je da ovaj oblik bude aktiv, a ب označava sredstvo (a ne da je došlo na objekat) i ovo najbolje odgovara arapskom jeziku.²¹

Kada tumači zabranu ženidbe sa ženama mušrika u 221. ajetu sure *El-Bekare*, Handžić se osvrće na mišljenje islamskih učenjaka, koji u istu ravan stavljaju mnogoboškinje i sljedbenice Knjige (kršćanke i jevrejke). Iznoseći suprotan stav njihovom, on ga potkrepljuje s dva ajeta: «*Ne vole oni koji ne vjeruju, ni sljedbenici Knjige ni mnogobošci*»²² i «*Nisu se nevjernici između sljedbenika Knjige i mnogobošci odvojili.*»²³ i s tumačenjem značenja veznika (*harfi 'atf*), pa veli: «Iz ova dva ajeta vidi se da se pojam *mušrika* veže (*'atf*) za pojam *ehlul-kitab*, a vezanje dvaju pojmova zahtjeva njihovu različitost (العطف يقتضي المغايرة). U ovom ajetu zabranjeno je ženiti se s mušrikama, a ajet iz sure *Maide*²⁴ samo je objasnio da se može ženiti sa kitabijama i među ova dva ajeta nema uopće nikakva *tahsisa*, niti derogacije.

Tumačeći riječi Allaha, *subhanehu ve te'ala*: «*I draga srca ženama vjenčane darove njihove podajte; a ako vam one od svoje volje od toga što poklone, to s prijatnošću i ugodnošću uživajte.*» (*En-Nisa'*, 4.), on se posebno osvrće na značenje izraza *nihle*. نحلة = عطية, فريضة, ديانة. Riječ *nihle* ovdje može imati svako od ova tri značenja:

1. Ako se uzme u značenju *atijje*, biće *hal* (akuzativ stanja), a *fa'il* (akter) hala (stanja) može biti Bog, a može biti i muž.
2. Ako se uzme u značenju *ferida* (obavezno), opet će biti *hal* (akuzativ stanja) i
3. Ako se uzme u značenju *dijanet*, onda će biti *mef'ulun leh* (akuzativ uzroka), pa će značiti: iz osjećaja vjerske dužnosti.

Riječ *فإن طابت نفسهنَّ عن* je *temjizi muhavvel*, pa kao da je rečeno:

. شي منه

²¹ Vidjeti: "Izabrana djela", 4/143, 144. i Rukopis br. 6967, list br. 21/B

²² *El-Bekare*, 105.

²³ *El-Bejjine*, 1.

²⁴ Peti ajet iz sure *El-Maide* glasi: "Od sada vam se dozvoljavaju sva lijepa jela; i dozvoljavaju vam se jela onih kojima je data Knjiga, i vaša jela su njima dozvoljena; i čestite vjernice su vam dozvoljene, i čestite kćeri onih kojima je data Knjiga prije vas, kad im vjenčane darove njihove dadete s namjerom da se njima oženite, a ne da s njima blud činite i da ih za prilježnice uzimate.

من je *lil-džinsi*, stoga ne znači da žena ne može pokloniti mužu cijeli mehr.²⁵

I u komentaru dijela 12. ajeta sure *En-Nisa'* *وإن كان رجل يورث كلاله* «*Ako muškarac ili žena ne budu imali ni roditelja ni djeteta*», pojašnjavajući izraze *juresu* i *kelaleten*, Handžić se služi glagolskim vrstama i drugim gramatičkim pravilima s kojima objašnjava ove termine:

«Riječ *يورث* (koji se nasljeđuje), upotrijebljena je u ovom ajetu u pasivu od glagola *ورث*. Po drugom kiraetu ona se čita u aktivnom obliku, *يورث* (koji ostavlja u nasljedstvo), od četvrte vrste glagola. Po trećem kiraetu ona se čita sa *tešdidom* na slovu (*ra*) *يُورثُ* (koji ostavlja u nasljedstvo), i ima aktivni oblik druge vrste toga glagola. A oblik *يُورثُ* može biti i pasivni oblik od četvrte vrste istog glagola, i u tom slučaju on označava onoga koji nasljeđuje. Ispravan je prvi oblik, inša Allah.

Riječ *كَلَالَةٌ* u ovom ajetu je u akuzativu, zato što se veže za *كان* (biti) ili zato što se radi o akuzativu stanja. Postoje i druga gramatička rješenja koja nećemo ovdje navoditi, a u pogledu značenja riječi *kelaleten* postoje dva mišljenja. Prema prvom mišljenju, ova riječ označava osobu koja umre, a iza nje ne budu živi ni potomci ni roditelji, dok drugo mišljenje označava ostale nasljednike mimo potomaka i roditelja. S aspekta gramatike, taj termin može se odnositi na bilo koji od navedena dva slučaja, pa shvati to i razmisli. Međutim, upotrijebiti taj izraz u prvotnom značenju ima prioritet.»²⁶

4) Zastupljenost stilistike (*El-Belaga*)

Stilistika je iznošenje značenja i postizanje cilja jednostavnim i lijepim riječima koje u sebi nemaju nejasnoća, koje obimom ne podbacuju niti prekoračuju poželjnu mjeru, koje se ne tiču ničega mimo zadatog cilja. Ako se s ovim zahtjevom podudara još i tanahan smisao, neobična mudrost ili uctiv gest, to uljepšava govor. Ako se pak, to ne

²⁵ Vidjeti “Izabrana djela”, 4/152, i Rukopis br. 996, list br. 4.

²⁶ Vidjeti rukopis br. 996, list br. 17. i “Izabrana djela”, 4/182, 183.

podudari, govor po sebi opstoji, bez potrebe za bilo čim drugim. Poznavanje stilistike ubraja se u nužna sredstva za svakoga ko se odluči komentarisati Allahovu dž.š. Objavu. Putem nje otkriva se ljepota i raskoš kur'anskog izraza, tajne poruke Allahovog govora i stila. Stilistika pomaže čitaocu da pravilno shvati osnovnu intenciju Božije Riječi. Stoga literatura iz kur'anskih znanosti naširoko tretira ovo pitanje nudeći sijaset formulacija koje ukazuju na nužnost poznavanja ove jezičke discipline, svakom ko se bavi komentarisanjem Kur'ana. Imam Ez-Zerkeši u svom djelu *El-Burhan fi 'ulumil-Kur'an* u poglavlju o stilistici kaže: "To je nauka koja je jedan od najvažnijih uslova za svakog ko se želi baviti tumačenjem Kur'ana. Uz to mora se paziti na nadnaravnost Kur'ana (*i'džaz*) i ono što proističe iz njega, poznavati pravi smisao i prenesena značenja, te imati osjećaj za kompoziciju kur'anskog izraza. Sve navedeno nužno je poznavati da bi se dokučio potpuni smisao Allahovog Govora. (...) Znaj da je poznavanje ove discipline, sa svim njenim osobenostima, temelj ispravnog tumačenja koje nudi uvide u nadnaravnost Allahovog dž.š. govora. Stilistika je pravilo rječitosti i konac za čitav niz stilskih figura. (...) Stoga, bez sumnje ovo umjeće podstiče mogućnost razumijevanja onog što čovjek želi i šta se od njega očekuje, s čim biva u stanju potvrditi njegovu istinitost i povinovati mu se."²⁷

O važnosti poznavanja arapskog jezika i disciplina koje iz njega proizilaze, Mehmed Handžić u svom *Uvodu u tefsirsku i hadisku nauku* kaže: «Mufessir mora savršeno poznavati arapski jezik, gramatiku, sintaksu i etimologiju arapskog jezika, stilistiku sa sve tri njene grane (me'ani, bejan i bedi'.»²⁸

Navedene činjenice nisu promakle Handžiću prilikom pisanja njegovih komentara Kur'ana. Analizom njegovih tefsirskih djela uočljivo je da je on, na prilično koncizan način, obuhvatio samo neke aspekte stilistike, kojima se služio prilikom izvlačenja šeriatskopравnih propisa iz određenih kur'anskih ajeta. Aspekti stilistike s kojima se služio Handžić, ogledaju se u sljedećim stilskim figurama: a) pravi smisao i metafora (*el-*

²⁷ Opširnije o stilistici vidjeti: 'Abdul-Kadir Husejn, "*Fennul-belaga*", 'Alemul-kutub", drugo izdanje, 1405/1984., str. 61., i Safvet Halilović, "*El-Imam Ebu Bekr Er-Razi El-Džessas ve džuhuduhu fit-tefsir*", str. 354.

²⁸ Mehmed Handžić, "*Uvod u tefsirsku i hadisku nauku*", str. 45.

hakika vel-medžaz), b) metafora (*el-medžaz*) i c) aluzija (*el-kinaje*). Evo nekoliko primjera iz kojih se vidi zastupljenost navedenih stilskih figura.

a) Pravi smisao i metafora (*el-hakikatu vel-medžazu*)

Pravi smisao (*el-hakika*) je stilaska figura kada se riječ upotrijebi na pravom mjestu i u svom pravom značenju, dok je metafora stilaska figura kada riječ skreće s pravog mjesta na neko drugo, odnosno kada riječ ima preneseno, a ne stvarno značenje.

U komentaru riječi Allaha, subhanehu ve te'ala: *I ne ženite se ženama kojima su se ženili očevi vaši.* (*En-Nisa'*, 22.) Handžić, u nešto drugačijoj formi u odnosu na rukopis, kaže: "Hanefije smatraju da se ovim ajetom zabranjuje sklapanje braka s onim ženama s kojima je otac dotičnog sklopio brak, kao i s onim, s kojima je imao spolni odnos pa makar i nezakonit. Prema njihovom stajalištu pravo značenje riječi «*nekeha*» je imati spolni odnos, pa je prema tome, ovaj izraz ovdje upotrijebljen i u svom pravom i prenesenom značenju الجمع بين الحقيقة والجاز Zejle'i smatra da se ovdje ova riječ može uzeti zajedno i u svom prenesenom i pravom značenju, jer je ovo negativna rečenica, a Hanefije dozvoljavaju u negativnoj rečenici عموم الجاز spajanje pravog i prenesenog značenja الجمع بين الحقيقة والجاز kao što dozvoljavaju i عموم المشترك.²⁹

I u komentaru 43. ajeta sure *En-Nisa'*, *O vjernici, pijani nikako namaz ne obavljajte*, Handžić u objašnjenju riječi «*es-salah*» veli: «Riječ *salat* ovdje se može uzeti u dva značenja: može označavati sami namaz, a može i mjesto gdje se namaz obavlja. Neki mufessiri vele da se ovdje oba značenja mogu uporedo upotrijebiti. Takva upotreba bila bi upotreba u pravom i prenesenom značenju istodobno, što je dobro poznata studija.³⁰

b) Metafora (*el-medžaz*)

Ovu stilsku figuru Handžić spominje u *Izabranim djelima* u potpuno drukčijoj formi, prilikom komentaranja ajeta: *A kad pustite žene i one ispune njima propisano vrijeme za čekanje, ne smetajte im da*

²⁹ Vidjeti: Mehmed Handžić, "Izabrana djela", 4/203., i Rukopis br. 996, list br. 25.

³⁰ Vidjeti: "Izabrana djela", 4/239., i Rukopis br. 966., list br. 45.

se ponovo udaju za svoje muževe, kada se slože da lijepo žive. (*El-Bekare*, 232.) rekavši: «U ovom ajetu govor se upućuje ili muževima ili velijama. Ako je govor upućen muževima teško je zamisliti, kako bi mogao njezin bivši muž, spriječiti je od nove udaje, kad on nema više nikakva prava prema njoj. Ali bi muževi iz ponosa ili neke zagrijanosti koja nije islamska, mogli da prijetnjom, ili na sličan način spriječavaju je od udaje. To se naročito dešavalo kod velikaša i vladara, koji bi silom i protuzakonito spriječavali da se njihove raspuštenice preudaju. Riječ *ezvadžehunne* je upotrijebljena u prenesenom smislu, i to: ako uzmemo da je govor upućen bivšim muževima مجاز باعتبار ما كان a ako uzmemo da je govor upućen velijama, onda je to metafora *medžaz* باعتبار ما يكون.³¹

I u komentaru drugog ajeta sure En-Nisa', *Siročadima imanja njihova uručite*, Handžić u objašnjenju riječi اتوا «*atu*», spominje ovu stilsku figuru rekavši: Ako se riječju «*atu*» (uručite, dajte) misli na opskrbu jetima, u periodu skrbištva nad njime, onda jetim ima ovdje svoje stvarno značenje. Međutim, ako se time misli na predavanje imovine jetimu u dobi njegovog punoljstva, u tom slučaju, izraz jetim se upotrebljava u prenesenom značenju *medžazen*: znači onom koji je bio jetim.³²

c) *Aluzija (el-kinaje)*

Aluzija u arapskom jeziku ima značenje skrivanja «*setr*». Neki učenjaci su aluziju definisali kao: “izražavanje pogrdnog značenja finim riječima, nečeg prljavog čistim, jer Arapi između sebe, obično, ne kriju ništa osim onog čije spominjanje izaziva nelagodu.” Drugi je definišu kao “izraz kojim se posredno, preko nečeg drugog, upozorava na nešto što se izričito ne spominje.” Aluzijom se ustvari prikriva odnosno aludira na pravo značenje nekog izraza.³³

³¹ Vidjeti: “Izabrana djela”, 4/139, i Rukopis br. 6967, list br. 21/A.

³² Vidjeti: Rukopis br. 996, list br.2, i “Izabrana djela”, 4/148.

³³ Opširnije o ovim definicijama vidjeti: 'Abdulkadir Husejn, *El-Kur'anu ves-suverul-bejanijje*, Darul-menar, 1412/1991., str. 259.

Prilikom čitanja Handžićevih komentara pojedinih ajeta, naići ćemo na dijelove gdje se on poziva na *kinaju* i gdje ju koristi. U ovom odjeljku navest ćemo par primjera.

U komentaru 187. ajeta sure *El-Bekare*, u dva navrata, Handžić, rahmetullahi alejhi, spominje ovu stilsku figuru, a u objašnjenju riječi Uzvišenog: *one su odjeća vaša, a i vi ste njihova odjeća*, on, u znatno opširnijoj formi u prijevodu svoga rukopisa kaže: “Ova rečenica je upotrebljena kao *kinaja*, jer *libas* znači odijelo (haljine), a u tom smislu, ta riječ ovdje nije upotrijebljena. Nego, kako god čovjek ima uvijek doticaj i vezu sa svojim haljinama, i kako god između njega i njegovih haljina postoji blizina, tako isto postoji blizina između njega i njegove žene, pa kao da se hoće reći: One su uvijek s vama u blizom dodiru i potrebe su vam povezane, a i vi ste u takvom odnosu prema njima, pa kad je to tako onda se vama za vrijeme ramazanskih noći posta dozvoljava sastanak s njima. Ovu *kinaju* je teško shvatiti čak i u arapskom jeziku, jer je zastarjela, a razumijevanje *kinaje* zavisi o upotrebi.»³⁴

I u tumačenju 223. ajeta sure *El-Bekare*: *Vaše žene su njive vaše i vi njivama vašim prilazite kako hoćete*, Handžić kaže: «*Hars* znači usjev, a u ovom slučaju mjesto ploda, mjesto za rasplodavanje. Drugim riječima kazano: Vaše ženu su vaše njive (mjesto rasplodavanja, sisanja), pa pristupajte vašem mjestu rasplodavanja kako god hoćete.»³⁵

Prilikom objašnjenja riječi Uzvišenog *ili ako je neko od vas obavio prirodnu potrebu*, (*En-Nisa'*, 43.), Handžić navodi: «*El-gait*, znači mirno mjesto na zemlji, malu uvalu ili nizinu, a u stvari, ovim se aludira na obavljanje male nužde (*el-hadesul-esgar*).»³⁶

ZAKLJUČAK

Na osnovu iznesenih primjera, nedvojbeno se da zaključiti, da komentarišući sure *El-Bekare* i *En-Nisa'*, Handžić jezičke probleme i pitanja gramatike tretira prilično često, s namjerom dodatnog pojačanja svome razumjevanju i tumačenju određenih riječi i izraza. Metod s kojim se Handžić služio pri komentarisanju ajeta ovih dviju kur'anskih sura,

³⁴ Vidjeti: “Izabrana djela”, 4/81, i Rukopis, br. 6967, list br. 6/A, 6/B.

³⁵ Vidjeti: “Izabrana djela”, 4/120, i Rukopis br. 6967, list br. 14/B.

³⁶ Vidjeti “Izabrana djela”, 4/240, i Rukopis br. 996, list br. 46.

istovjetan je metodu kojim su se služili raniji tradicionalni mufessiri, koji su, u nastojanju pravilnog razumijevanja božanske poruke, izdašno koristili jezik i jezikoslovne discipline. Objašnjavajući važnost jezika pri tumačenju Kur'ana, on u svom djelu "Uvod u tefsirku i hadisku nauku" kaže: "Mufessir mora savršeno poznavati arapski jezik, gramatiku, sintaksu i etimologiju arapskog jezika, stilistiku sa sve tri njene grane (meani, bejan i bedi')...

Analogno izrečenoj tvrdnji, od pitanja iz oblasti jezika kojima je Handžić posvećivao pažnju, izdvajaju se: etimologija (*el-ištikak*), polisemija (*el-ištirak*), gramatika i fleksija (*en-nahv vel-i'rab*), stilistika (*el-belaga*) i potkrjepljenost arapskom poezijom (*el-istišhad bi-ši'r*).

Činjenica, da je Mehmed ef. Handžić pisao svoje komentare Kur'ana na arapskom jeziku, kao i to da je u tim komentarima koristio jezičke discipline, ukazuje na raskošnost njegove učenosti, a posebno učenosti u ovladavanju arapskog jezika i njegovih disciplina.

LITERATURA

1. 'Abdulkadir Husejn, "Fennul-belaga", "Alemul-kutub", (bez mjesta izdavanja), 1405.h./1984. drugo izdanje.
2. Ebul-Hajjan, "El-Bahrul-muhit" Darul-fikr, Bejrut, 1398/1977.
3. El-Hejsemi, "Medžmeuz-zevaid", Mektebetul-Kuds, Kairo, 1355.h./1934.)
4. Ez-Zerkeši, "El-Burhanu fi 'ulumil-Kur'ani" El-mektebetul-'asrijje, Bejrut, (bez god. izdanja).
5. Hajruddin Ez-Zirikli, "El-E'alam" Darul-'ilmi lil-melajin, (deveto izdanje), Bejrut, 1992.
6. Ibnul-'Imad, "Šezeratuz-zeheb fi ahbar men zeheb" Daru bin Kesir, Damask-Bejrut, 1410/1989.
7. Handžić Mehmed, autograph "Zadul-Muslim fima ittefeka alejji Buhari ve Muslim", broj 2650 koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

8. Mehmed Handžić, autograph "Tefsiru ajatil-ahkami min suretin-nisa', broj 996 koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.
9. Mehmed Handžić, autograph "Unwan-al-hikmah wa al-mawizah al-hasanah", broj 6966 koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.
10. Mehmed Handžić, autograph "Mukaddimetul-hadisi vet-tefsiri", broj 6967 koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.
11. - Mehmed Handžić, "Uvod u hadisku I tefsirsku nauku", Vrhovno islamsko starješinstvo, Sarajevo, 1972.
12. Mehmed Handžić, Izabrana djela", knjiga IV, Ogledalo, Sarajevo, 1999.
13. Halilović Safvet Mustafa, "El-Imam ebu Bekr er-Razi El-Džessas ve džuhuduhu fit-tefsir" Darus-selam, Kairo, 1422.h/2001.
14. Safvet Mustafa Halilović, "Metodologija tumačenja Kur'anu u hanefijskom mezhebu – studija na primjeru Al-Gassasovog tefsira Ahkam al-Qur'an", prijevod na bosanski, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 1425.h./2004.
15. Subhi Salih, "Mebahis fi 'ulumil-Kur'an", Darul-'ilm lil-melajin, osamnaesto izdanje, Bejrut, 1990.

خلاصة البحث:

الإمام محمد هانجيتش (١٩٠٦ - ١٩٤٤) عالم بوسنوي فريد ورثنا عددا كبيرا من المؤلفات في مجال العلوم المتنوعة. يمتاز هذا العالم الشهير بأنه كان شخصا وحيدا في التاريخ الجديد عند المسلمين في البوسنة قام بتفسير القرآن الكريم باللغة العربية وكذلك بأنه ما كان يفسر إلا آيات الأحكام. إن تفسير سورتي البقرة و النساء من أهم تفاسيره في هذا المجال. كان هانجيتش في تفسير هاتين السورتين يستفيد من شروح و تفاسير المفسرين المشاهير مثل الطبري، الجصاص، ابن العربي، القرطبي، الألويسي، الزمخشري، الرازي، البيضاوي، ابن كثير، الجلالين، النسفي الخ، و منهم ممثلو ثلاثة مناهج في تفسير القرآن هي: المنهج التقليدي، المنهج العقلي و المنهج اللغوي. يشير هذا إلى الحقيقة أنّ محمد هانجيتش كان يجمع في تفسيره القرآن بين هذه المناهج الثلاثة. بجانب التفاسير التي قد سبق ذكرها، كان يستفيد كثيرا من المصادر الأخرى و منها مؤلفات في مجال الحديث، الفقه و النحو. أما مجال العلوم اللغوية فكان يستخدم كثيرا من مؤلفات الزجاجي، الراغب، سيبويه، الفرائي، خالويه، و من كتب النحويين المشاهير الآخرين. يشير تحليل تفسيره سورتي البقرة و النساء إلى أنه كان يراجع المسائل النحوية كثيرا سعياً إلى التدقيق الإضافي في فهمه الكلمات و المصطلحات المعينة و في تفسيرها. من أهم المسائل التي انتبه هانجيتش بما هي الاشتقاق، الاشتراك، النحو و الإعراب، البلاغة و الاستشهاد بالشعر.

Summary:

Mehmed ef. Handžić (1906-1944) is a unique Bosnian alim (scholar) who wrote great many diverse works. His uniqueness lies partly in his being the only one, in the modern history of Bosnian Muslims, who annotated the Noble Qur'an in Arabic and who treated only the ayats with Shari'ah (legal) themes (ajatul-ahkam). In the field of Taffssir his most important annotations are: surahs Al-Bakare and An-Nisa'. While annotating these surahs he relied on annotations of eminent mufessirs such as: Taberya, Jessas, Ibnul-'Arebya, Kurtuby, Alusy, Zamahshery, Razya; Baydavva, Ibn Kesir, etc. Among the above mufessirs there are representatives of traditional, rational and linguistic method of interpreting the Qur'an. This proves the fact that Handžić made a good synthesis of those three taffssir methods in his interpretation of the Qur'an. Beside the mentioned taffssirs, Handžić often used other sources like hadith, fikh linguistic works. In terms of linguistics he heavily relied on the works of Az-Zejaj, Ar-Ragib, Sibevayh, Ferra' Halavayh and other

well-known linguists. Analyzing his interpretations of the Al-Bakare and An-Nisa' surahs, it is obvious that he very often treats some linguistic grammar issues in order to improve his understanding of certain words and expressions. In the field of language Handžić paid special attention to: etymology, polysemy, grammar and inflections, stylistics as well as Arab poetry.